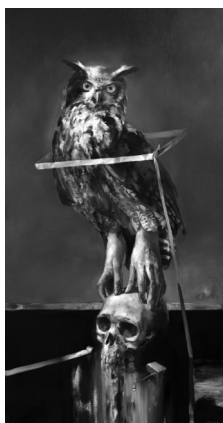

KARSAI LÁSZLÓ

ZSIDÓ MUNKASZOLGÁLATOSOK A DONNÁL 1942–1943-BAN

Az nem igaz, hogy a munkaszolgálatos századok tulajdonképpen „mozgó vesztőhelyek” voltak, vagyis hogy az egész szervezet célja a zsidók tömeges lemészárlása lett volna.

Minden jogfosztás, megalázás, elszegényítés, az 1941-es deportálások és az 1942. januári újvidéki mézszárlás borzalmai ellenére 1944. március 19-ig, Magyarország német megszállásáig a magyar zsidók többségének élete nem forgott veszélyben.¹ Amikor 1941. június 27-én minden ok és értelmes cél nélkül Magyarország csatlakozott a náci Németország Szovjetunió ellen indított „megsemmisítő” háborújához, népiirtó agressziójához, a magyar állami propagandisták is, követve náci szövetségeseinket, „antikommunista kereszteshadjáratról” kezdtek harsogni. Ez ugyan nem volt igaz, de azt természetesnek tekinthetjük, hogy ilyen „kereszteshadjárásban” zsidók nem harcolhattak fegyverrel a nácik oldalán. 1942 októberében Kállay Miklós miniszterelnök a kormánypárt vezetői előtt tartott „programadó” politikai beszédében hangsúlyozta, hogy hűségesen harcolunk, kitartunk a náci Németország oldalán. Azzal dicsekedett, hogy már kb. 130 000 hold zsidó birtokot adtak át a Vitézi Széknek, és megígérte, hogy a zsidókra külön vagyonadót vetnek ki. Kállay azt is elárulta, hogy olyan utasítást adott ki, miszerint: „... az összes hadköteles sorban lévő zsidókat, [sic!] tekintet nélkül katonai alkalmasságukra, munkatáborba kell behívni”.² Amiről nem beszélt a miniszterelnök, az ennél a végre sem hajtott „utasításánál” sokkal fontosabb volt. Nem árulhatta el a kormánypárt korifeu-

sainak, hogy megtagadta a németek követelését: a zsidókra nem tűztek sárga csillagot, nem zárták őket gettókba, gyűjtőtáborokba, és nem deportálták őket valahová „keletre”, vagyis a náci haláltáborokba. Kállay és a politikai elit mérsékeltebb erői (Horthy Miklós kormányzó támogatásával) kül- és belpolitikai okokból folytattak „zsidóvédő” politikát. Tartottak attól, hogy több százezer zsidó deportálása gazdasági-társadalmi zavarokhoz vezetne. Azt hitték, és ma már tudjuk, ebben tévedtek, hogy az antifasiszta nagyhatalmak vezetőit érdekli, mi történik a zsidókkal a nácik által megszállt területeken, illetve a nácikkal szövetséges országokban. Jól tudták, hogy a nácik 1942 folyamán hozzákezdtek, és szisztematikusan folytatták a zsidók tömeges lemészárlását, és ekkor még (ellentétben 1944-gyel) visszariadtak attól, hogy tömeggyilkosok kezére adják a magyar zsidókat. Budapesten az is közismert volt, Mussolini és tábornokai is „zsidóvédők” voltak, nemcsak az olasz zsidókat nem adták a náci tömeggyilkosok kezére, de még az olaszok által megszállt franciaországi, jugoszláviai és görögországi területekről sem engedték deportálni a zsidókat. 1942 késő őszen Antonescu is megtiltotta az óromán területeken élő zsidók deportálását, ő is felfigyelt arra, hogy még az 1940 júniusától német megszállás alatt lévő Franciaországból, Pétain marsall kollaboráns kormányának vonakodása, hol nyílt, hol rejtett ellenállása miatt milyen nehézkesen, vontatottan halad a zsidók deportálása. Amikor ugyancsak 1942 őszen még a kicsiny szlovák bábállam vezetői is leállították a deportálásokat, a magyar illetékesek már meg sem lepődtek azon, hogy a nácik itt sem tudtak mit tenni.³

Magyarországon a 18–48 év közötti zsidó férfiakat kényszerítették arra, hogy 1939–1940-ben még fegyverrel, egyenruhában, majd 1941-től fegyvertelenül, a honvédség keretein belül szolgálják hazájukat. A különleges munkásszázadok megszervezésének 1940-ben még költségvetési korlátjai voltak, nem volt elegendő gyakorlóruha a zsidók számára. 69 táborigi munkásszázadot szerveztek: az elsőbe a munkaszolgálatra alkalmas és „nemzethűség szempontjából megbízható” zsidók kerültek. A különleges (büntető)munkásszázadokba „valláskülönbség nélkül” a nemzethűség szempontjából megbízhatatlan férfiakat osztották be, végül a nemzetiségi (kisebbségi) munkásszázadokba kerültek a „nemzethűség szempontjából megbízhatatlan” románok és szerbek.⁴ 1941 tavaszától sárga színű karszalagot rendszeresítettek a zsidó munkásszázadoknál. 1942 márciusában nyilvánvalóan nemcsak azért, hogy tovább alázzák, gyötörjék a zsidó rekrutákat, hanem anyagi okokból elrendelték, hogy a munkaszolgálatosok ezentúl saját polgári ruhájukban, sárga karszalaggal, de katonasapkában teljesítsenek szolgálatot. 1942 decemberében ezen a rendszeren már csak annyit „finomítottak”, hogy a zsidó származású, de keresztény vallású munkaszolgálatosok fehér színű karszalagot viselhetek. A „zsidókérdésben” mérsékeltnek számító Nagy Vilmos (honvédelmi miniszter: 1942. szeptember 24. – 1943. június 12.) emlékiratai első, 1947-es kiadásában leírja, hogy amikor 1942. október 14. után vonaton Hitlerhez igyekezett annak főhadiszállására, a határon átkelve már találkozott zsidó munkásalakulatokkal: „melyeket a németek rendeltek ki az utak javítására. A munkaszolgálatosok hátán sárga folt éktelenkedett. Ott láttam először azt a szörnyűséges középkori bélyeget.”⁵ A m. kir. hadsereg a zsidó munkaszolgálatosokat megbélyegző sárga karszalagot 1942-ben vezette be, ám ezt Nagy emlékirataiban nem nevezte „szörnyűséges középkori bélyegnek”.

A honvédelmi (kisegítő) munkaszolgálat rendszerét az 1942. július 31-én kihirdetett 1942. évi XIV. törvénycikk „legalizálta”. Ennek 5. §-a kimondta, hogy a „zsidó hadkötelesek szolgálati kötelezettségüknek a honvédség kötelekében kisegítő szolgálat teljesítésével tesznek eleget”. Ehhez még hozzáfűzték, hogy: „...ezt a szolgálatot rendfokozat, illetőleg karpaszomány nélkül teljesítik még abban az esetben is, ha korábban tiszti, tiszthelyettesi (altiszti) vagy tisztési rendfokozatuk volt”. Ezzel törvényesítették a már 1941 áprilisától a 2870/1941. sz. kormányrendeletben⁶ megfogalmazott diszkriminatív gyakorlatot: a zsidó tiszteket, mintegy 16 000 embert, már ekkor megfosztották a katonai szolgálatban vagy akár az I. világháborúban a harctéren szerzett katonai rangjuktól.⁷ Nagy Vilmos az egész Honvédelmi Minisztériumot átható „zsidóellenes szellemről” írt emlékirataiban: „Ezt a szellemet még jobban megvadította az a rendelet” – jegyezte meg –, amelyben kimondták, hogy „románnak, szerbnek és zsidónak semmiféle kedvezményt nem szabad nyújtani”.⁸ A rendeletet honvédelmi miniszteri kinevezése után törölte.

Amikor Nagy 1942 őszén a képviselőházban honvédelmi miniszterként először szólalt fel, többek között kijelentette: „A bevonultak ne tekintsék ezt a munkásszázadba való bevonulást magalázásnak. Ez honvédelmi szolgálat, ez kötelező mindenkire, ez törvényes alappal bír. Viszont azonban legyenek meggyőződve arról is, hogy a parancsnokok olyan beosztottnak tekintik őket, akikről ők emberségesen és tisztességesen gondoskodni tartoznak.”⁹ Ezeket a mondatait később sokat és sokan idézték, kezdve mindjárt saját 1947-es emlékirataival. Arra már neki is a világháború után jó oka volt, hogy ugyanennek a beszédnek a bevezető gondolatait már nem nagyon emlegette. Ugyanis feltette a kérdést, hogy: „Mit keresünk mi ott, a messzi távolban, a Don partján?” Szerinte a szovjet-orosz hatalom megsemmisítéssel fenyegette a mi társadalmi berendezkedésünket, és ezért nekünk „ott kell állanunk azoknak a nagy kultúr nemzeteknek: a németnek és az olasznak az oldalán a Don partján, azoknak a nemzeteknek az oldalán, amelyek ennek a vörös mótelynek a kiirtását tűzték ki célul maguk elé”.¹⁰ Nagy is tudta, a (náci)német „kultúr nemzet” és a velük kollaborálók 1942 folyamán több mint négy millió zsidót és több millió lengyelt, orosz, ukránt stb. már lemészároltak. Viszont nehezen lehetett azt elvárni a sárga, illetve fehér karszalagos zsidóktól, hogy ne tekintsék megalázónak a munkaszolgálatot.

Az nem igaz, hogy a munkaszolgálatos századok tulajdonképpen „mozgó vesztőhelyek” voltak, vagyis hogy az egész szervezet célja a zsidók tömeges lemészárlása lett volna.¹¹ Pollák Ferenc (civilben aranyozómester), amikor 1945. augusztus 17-én a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB)¹² Bp. VII. Bethlen tér 2. sz. alatti irodájában elmondta munkaszolgálatos emlékeit, többek között megjegyezte: 1942–1943-ban Nagyilván (Észak-Erdély, Beszterce-Naszód megye) volt munkaszolgálatos, közben az öccse meghalt Ukrajnában, ezért őt leszerelték, „mentesítették” egészen 1944 májusáig.¹³

Még mélyen a Kádár-korszakban osztályharcos-marxizáló alapon, a „mozgó vesztőhelyes” tömeggyilkos elméletnek „ökumenikus” változatát Nemeskürty István vetette fel. Amikor felidézte a 2. hadsereg doni katasztrofális vereségét „fasiszta kormány fasiszta hadseregéről” írt, és azt állította, hogy a Donhoz vezényelt 200 000 ember közé szándékosan sorozták be a

baloldali munkásokat és szegényparasztoakat, akiket „cinikusan a halálba hajsztoltak”.¹⁴ Már könyve megjelenésekor, 1972-ben történészek ezt az állítást megcáfolták, rámutattak arra, hogy nem valamiféle munkás- és parasztellenes, tömeggyilkos ideológia és cél alapján sorozták a m. kir. honvédségbe a férfiakat. Más kérdés, hogy ha nem is eleve meghalni küldték ki a Donhoz a magyar katonákat, de róluk 1942 utolsó hónapjaiban már lemondtak. Hiába volt a 2. hadsereg katonáinak a feladata a Voronyezstől délre eső 200 kilométeres frontszakasz védelme, nekik a magyar hadvezetés nem tudott, a német pedig nem akart segíteni. A politikai és katonai felső vezetés az ország védelmére való felkészülés érdekében fontosabbnak tartotta az otthoni alakulatok felszerelését, ellátását, mint azt, hogy megfelelő fegyverzettel, téli ruházattal lássák el legalább a harcoló alakulatokat, nemhogy a zsidókat, akikkel szinte egyáltalán nem törődtek.¹⁵

1942 őszeig névre szóló S. A. S. (Siess! Azonnal! Siess) behívókkal sorozták a reguláris hadseregbe és a munkaszolgálatba is a férfiakat. Ezekkel a S. A. S.-behívókkal vissza lehetett élni. Nagy Vilmos emlékirataiban „legsúlyosabb visszaéléseket” említ, hiszen elég volt, „ha valakinek egy zsidóval szemben valami ügye volt, azt úgy intézte el, hogy behívatta az illetőt, bármilyen korú vagy társadalmi állású lett legyen is a szerencsétlen”.¹⁶ Nagy 1942. november 6-án szigorúan bizalmas rendeletet adott ki, megszüntette a S. A. S.-behívásokat, és elrendelte a 24–33 éves zsidók hirdetmények útján történő behívását, egyúttal leszereltette a 42 éven felülieket. Nagy jelezte: „Súlyt helyezek arra, hogy csak munkára valóban alkalmasak kerüljenek behívásra.”¹⁷ A S. A. S.-behívási rendszer eltörlését Nagy a képviselőházban is azzal indokolta, hogy sok visszaélésre adott lehetőséget, „...sok lehetetlen helyzet adódott, és annyi sok alkalom adódott a vesztegetésre, hogy ezt így tovább hagyni nem lehetett”.¹⁸

A bevonulástól a Donig

■ A munkaszolgálatosok megpróbáltatásai már Gomelnél, a vonatból való kirakodás-kiszállás után elkezdődtek. A Donig tartó mintegy 700 kilométeres utat gyalog tették meg, a nehéz, homokos talajon naponta 25–35, sőt néha ennél is több kilométert kellett gyalogolniuk. A 101/3. munkásszázad parancsnoka azt elismerte a népbíróság előtt, hogy a kocsikat, szekereket néha a munkaszolgálatosoknak kellett tolni, de váltig tagadta, hogy néha kifogták volna a lovakat, hogy azokat legalább kíméeljék, és húzni is, tolni is a zsidóknak kellett a megrakott szekereket.¹⁹ Dr. Heimer Ödön (101/29. század) orvos viszont emlékezett arra is, hogy nemcsak nekik kellett a lovak helyett a szekereket húzni, de közben „úgy vertek bennünket, mint az állatokat”.²⁰ Voltak, akik arra emlékeztek, hogy még a gyenge élelmiszeradagjaikat is rendszeresen fosztogatták a keretlegények, akik aztán vízért, élelemért pénzt zsaroltak ki tőlük. Jakab József és keretlegénytársai (109/3. sz.) bottal verték a lemaradókat, és gyaloglás közben rengeteg gyűrűt,²¹ cigarettatárcát, órát, tölőtollat, pulóvert és fehérneműt szedtek össze.

A munkaszolgálatosok között szép számmal voltak „civilben” tisztviselők, mérnökök, orvosok, ügyvédek, zenészek, természetes, hogy ők nehezen bírták a megerőltető gyalogmenetet.²² Adler Tibor dobozgyári munkás is úgy emlékezett, hogy a Gomeltől Donig tartó gyaloglás „nagyon tönkretett

minket”.²³ Ceglédy Géza (101/50. sz.) műszaki tisztviselő azt említette meg, hogy az 1942. júliusi pokoli hőségben „irtózatossá kényszerítették a szomszédokat, de csupán a lovak részére volt víz, a munkaszolgálatosok nem jutottak hozzá”.²⁴ Volt olyan parancsnok, aki még azt is megtiltotta, hogy az orosz lakosság egy pohár vizet adhasson az elcsigázott munkaszolgálatosoknak. Akinél észrevette, hogy elfogadott valamit, azt a legkegyetlenebbül megverte.²⁵ Amikor végre megérkeztek a frontvonalba, ott például Braun Tibort (szigorló orvos) és társait (101/29. sz.) tábori csendőrök várták. „Úgynevezett motozáson estünk keresztül, amely abból állt, hogy a tábori csendőrök meztelenre vetkőztettek mindenkit, és azt vettek el, ami jólesett nekik, órától kezdve pénzt, élelmiszert, ruhaneműt, miközben furkósbotokkal félholtra vertek idős embereket és aki valamilyen oknál fogva nem tetszett nekik.”²⁶ Grósz László (magántisztviselő) is megemlítette a tábori csendőröket, akik a keretükkel összefogva 30 fokos hidegben meztelenre vetkőztették, majd fél órán keresztül csuklózatták őket, és végül minden meleg holmijukat, takarókat, kabátokat és az értékeiket elvették tőlük.²⁷

Kényszermunka és kínzások a Don-kanyarban

■ Adler Tibor szerint a feladatuk az útjavítás volt, és naponta 14–16 órát kellett dolgozniuk, ráadásul igen hiányos volt az étellemezésük. A közeli kis faluban volt egy pár ház, ezekben a katonákat szállásolták el, ők pedig a földbe vájt kis lyukakban aludtak. Úgy fáztak, hogy napokon keresztül nem került le a ruha róluk.²⁸ Goldner Dezső (asztalossegéd) a „leggyengébb”-nek nevezte étellemezésüket, nyolc napra kaptak egy kiló kenyeret, hozzá egy 80 dekás konzervet – 12 ember részére. „Mindnyájan eltetvesedtünk, amelynek folytán kiütött a flekktífusz, mely erősen megtizedelte a századot” – mondta.²⁹ Goldstein Gyula szakács volt, ezért pontosan emlékezett, hogy 214 ember, vagyis a századuk munkaszolgálatosai részére 12 kg húst adtak, a főzeléket rohadt káposztából és vörös répából kellett elkészítenie.³⁰ Hermann Lajos kőműves (101/9. sz.) is arra emlékezett, hogy mindenki tele volt tetvekkel, mert tisztálkodási lehetőség nem volt, a századparancsnok pedig ellopta előlük az étellemet.³¹ Pollák (Péri) Miklós (kereskedelmi alkalmazott) arról számolt be, hogy a keretlegények, miután ellopták az étellemet, azt a civileknek adták el jó áron, és jól éltek belőle.³² Csapó Gábor tizedes 1942. augusztus 18-án jegyezte föl naplójában: „Zsidó muszosok hordják a tuskésdrótot az utászoknak. Szerencsétlenek le vannak rongyolódva, éhezve... Éjjel hordják az anyagot az akna és a tuskésdrót akadály telepítéséhez. Mire hazamennek, reggelire sorakozó. Alig pihennek valamit, és már kelni kell ebédre. Tisztálkodásra, pihenésre nincs idő. Nem csoda, hogy tönkre vannak menve, szármalmas látványt nyújtanak.”³³ Salamon Dezső (munkás) és társai az első vonalban aknákat raktak le, bunkereket építettek. Pajtáiban laktak, ahova az eső beesett, a hó befűjt, teljesen lerongyolódva, kiéhezve dolgoztak. Naponta 4–5 kilométert kellett a munkahelyükre gyalogolni, társai háromnegyede flekktífuszban halt meg.³⁴ Dr. Gara Jenő (orvos) Jakab József népbírói ügyében tanúként azt vallotta, hogy egy ízben már megegyezett a munkavezető németekkel, hogy egy fordulóval visznek ki az állásból a frontvonal elé spanyolbakokat (X alakban összeállított, szögessdróttal befont, kecskelábú utakadályállványok, fa-, és vasrudakkal megerősítve), ám Jakab rájuk paran-

csolt, hogy még egyszer vonuljanak ki, hasig érő hóban, hófúvásban, hazafelé már jártányi erejük sem volt.³⁵ Vécsey Béla alezredes 1942. november 9–10-én jegyezte föl naplójában: „...csak a zsidó munkásszázad embereit rossz nézni, ahogy azok dolgoznak. Igaz, hogy ruha alig van rajtuk, és a láb-beli is rettenetes állapotban van. A hadseregtől nem kapnak ruhapótlást... így nem lehet 15–20 fokos hidegben komoly munkát követelni tőlük.”³⁶ Strausz Róbert (gyógyszerésztan-hallgató) százada, amikor kiérkeztek Sztarij Oszkolba, már első nap 40 embert veszített, aknamezőre hajtották őket. Ő úgy számolta, hogy 1942 szeptemberétől „itt az élet kb. másfél hónapig tartott, naponta 2 óra alvás úgy, hogy nagyon tönkretett mindenkit az élet. A munkával rettenetesen hajsoltak, vertek, ütöttek, kikötöttek, lelőttek.”³⁷ Lukács Imre műszerész is megemléltette, hogy: „A nagy hidegben sokat szenvedtünk. Ruhánk nem volt, hiszen nyárban mentünk ki, és azt mondták, hogy októberre hazajövünk. 10 utánam küldött csomagból 2[-öt] kaptam meg, de a jobb meleg holmikak csellengő magyar honvédek verés kíséretében elvették tőlünk.”³⁸ Toronyi Károly századában futóárokásás volt a feladat. A napi munkateljesítmény egy hat méter hosszú, 80 cm széles és 1,20 méter mély árok kiásása volt. Aki ezzel estig nem végzett, azt egész éjjelre kint hagyták. A században nyolc orvos szolgált, nekik is ki kellett járni árkot ásni. A munkaszolgálatosok 30-40 cm „mély” gödrökben aludtak, a takarójuk némi szalma volt. Toronyi Károly munkaszolgálatos századparancsnok hírhedt „halálszázadának” egyik túlélője Gold Árpád (aranyműves) a népbíró-ság előtt azt vallotta, hogy volt olyan éjszaka, amikor 30 emberből 16 meghalt, tetű pedig annyi volt rajtuk, hogy „valósággal fűrtökben lógtak”. Az, hogy sokan haltak meg, jó volt a keretnek, mert a halottaknak járó élelmi-szeradagokat is felvették.³⁹

Sok században a tiszték és keretlegények rendszeresen zsarolták, kirabol-ták a munkaszolgálatosokat. A munkaszolgálatosokkal kötelezvényeket, úgynevezett bonokat írtattak alá, és ezekkel kényszerítették az otthon maradt hozzátartozókat, néha ügyvéd közvetítésével, hogy fizessék ki a bonokon szereplő összegeket. Dr. Horváth Andor ügyvéd fejléces levélpapírján rögzítette azt a „szolgálati megállapodást”, mely szerint dr. Braun Ernő, dr. Böhm Endre és dr. Bernfeld Imre „végintézkedtek”, miszerint 2000 pengőt Szabó Gyuláné sz. Horváth Anna jogosult mint „egyezségi végösszeget” felvenni. Szabó Gyula a keretlegényük volt.⁴⁰ Drávai Béla egyike volt azon nagyon kevés munkaszolgálatos parancsnoknak, aki lebukott, a honvéd törvényszék 1943. február 17-én 2,5 évi fegyházra ítélte. Klein Lászlónét még 1943. január 1-jén rendelte Pesten magához, az asztalra kitett pisztollyal fogadta, és közölte vele, hogy ha az urát még élve akarja látni, akkor fizessen neki 1000 pengőt. Kleinné adott neki 500 pengő „előleget”, majd hétfőre (január 4.) beszélt meg vele „randevút”. Az illetékeseknél feljelentette Drávait, és amikor átadott neki 1500 pengőt, megjelent egy katonai nyomozó, aki letartóztatta a korrupt századparancsnokot. Drávai tárgyalásán az egyik terhelő tanú a későbbi neves irodalomtörténész, Ady-kutató Vezér Erzsébet volt, az ő bátyja szolgált Drávai századában.⁴¹

Gyakran ütöttek, verték, kínozták is a munkaszolgálatosokat. A 101/38. sz. században volt, hogy naponta 10–15 embert kötöttek gúzsba, és minél jobban jajgatott valaki, annál jobban verték.⁴² Tudjuk, hogy a keretlegények és munkaszolgálatos századparancsnokok jelentős része már antiszemita-

ként érkezett ki a Donhoz, elkecserezésük, dühük pedig egyre inkább a zsidók ellen fordult az idő múltával, amikor a győzelem már egyre kevésbé látszott biztosnak. A katonák és tisztek jó része kárörömmel, vagy legfeljebb részvétlenül figyelte a nehéz fizikai munkát végző zsidókat. A civil életben sok zsidót ismertek, akik a társadalmi ranglétrán fölöttük álltak, értelmiségi munkakörben dolgoztak. Voltak, akik úgy gondolták, a zsidók otthon munka nélkül gazdagodtak meg, csak élőködtek a magyar társadalmon. Soltész Pál református lelkész háborús naplója hemzseg az antiszemita megjegyzésektől. 1942. augusztus elején naplójában azt írta: „Gyönyörűség nézni, mint súrolják fel a kaszárnyát, hordják be a szalmát a volt főkönyvelők, orvosok, mérnökök, textilesek, ügynökök.”⁴³ A hivatalos propaganda is a zsidókat nevezte a háború okozóinak és haszonélvezőinek. A zsidók a Donnál védteletlenek, fegyvertelenek és tehetetlenek voltak, kiszolgáltatva bárki kénye kedvének.⁴⁴ Dr. Hammer Ferenc századparancsnok a farkasordító ukrainai hidegben 10–12 órás éjjeli őrökre küldte ki a munkaszolgálatosokat. Volt, hogy felzavart zsidókat egy fa tetejére, és a szerencsétleneknek óránként kukorékolni kellett. Ha valaki megpróbált lemászni, a keretlegények addig ütötték, amíg vissza nem mászott. Dr. Hammer és keretlegényei a század 80%-át halálra kínozták, állította Fischer Oszkár kereskedőségéd.⁴⁵ Braun Tibor arra emlékezett, hogy 35–40 fokos hidegben ásóval a vállukon kellett őrséget állni.⁴⁶ Kőszegi Tibor (ő 1945-ben már rendőrtiszt volt) a PRO-n azt vallotta, hogy Borgulya János századában is: „Napirenden voltak az atrocitások, a lehető legkegyetlenebbül bánt az emberekkel. Általában a keretlegényeknek minden cselekedetük arra irányult, hogy a munkaszolgálatosok minél előbb elpusztuljanak, mert az volt a köztudatba[n], hogy ha legénység nincs, a keret hazamegy.” Kőszegi szerint az ő századukból kb. húszan kerültek haza.⁴⁷ Ha feltételezzük, hogy 1942 folyamán zömmel életerős, 1900 után született férfiakat soroztak be munkaszolgálatosoknak, akkor, ha nem tudnánk, milyen körülmények között dolgoztatták és kínozták őket, még csodálkozni is lehetne, hogy 1942. november 29-től december 1-jéig az egyik századból „csak” 11 „haláleset bejelentést” állítottak ki. A legidősebb munkaszolgálatos 1905-ben, a legfiatalabb 1921-ben született. Mindegyikük személyi lapján az szerepelt, hogy „véglgyengülésben elhunyt”.⁴⁸ Vértfagyasztó legenda csupán, hogy Petschauer Attila olimpiai bajnok kardvívó úgy halt meg, hogy a keretlegények a farkasordító hidegben felkergették egy fára, ott vízzel leöntötték, és halálra fagyott. Petschauer Attila is megpróbált eleinte emberként, önérzetesen viselkedni még munkaszolgálatosként is. Századparancsnoka írta róla: „A Petschauerben volt egy kis akarat, de mikor a szakaszvezető jól felpofozta, és a fejét a trágyalébe mártogatta, egész jól megszeliődött, s most esze nélkül dolgozik.”⁴⁹ Jól értsük meg, mi történt itt az 1904-ben született kétszeres csapatban 1928-ban Amszterdamban és 1932-ben Los Angelesben olimpiai bajnokkal. Egy szakaszvezető összevissza verte, „jól felpofozta”, majd talán a lábánál fogva, fejével előre néhányszor belemártotta a latrinába. Ebből (is) megtanulhatta Petschauer, hogy itt ők, a keretlegények bármit megtehetnek vele. Nyilván megtört, bármilyen parancsot hajlandó volt már végrehajtani, és halálra dolgozta magát. Őt lehet formai szempontból helytállóan, de végtelenül erkölcsstelen és jogilag igaztalan módon a Vörös Hadsereg „áldozatának” tekinteni, pedig ott, a hadifogolytáborban legfeljebb nem tudták megmenteni az életét. Már emberroncsként került szovjet fogságba. Hajduk

Péter a 101/28. sz. munkaszolgálatos századnál volt szolgálatvezető keretlegény. A munkaszolgálatosait útépitésen dolgoztatták, és vádirata szerint rendszeresen pusztá kézzel és bottal is ütlegette őket. Beteg munkaszolgálatosokat munkára zavart ki, lázas embereket a hóban kúszatta, csuklóztatta, volt, hogy kiköttette. A népbíróság halálra ítélte, és az ítélet indoklásában többek között megemlítették, hogy Hajduk „sűrűn alkalmazta fenyítésként az ebéd- vagy vacsoramegvonást, s általában oly kis adagokat adott a muszosoknak [sic!], hogy azok a nehéz munka és a nagy hideg folytán erősen leromlottak. Bár a vádlott[at] mintegy 1½ hónapi szolgálat után a szolgálatvezetői beosztásából leváltották [...] a század erőállapota már annyira leromlott volt, hogy az 1942. [sic! helyesen: 1943] elején történt visszavonulás viszontagságait a muszosok nem bírták el, és közülük sokan meghaltak.”⁵⁰

Abban a jó háromtucatnyi DEGOB-jegyzőkönyvben, amelyekben a Donhoz vezényelt munkaszolgálatosok mondják el emlékeiket, egyetlenegy akad, ahol emberséges századparancsnokról és keretről tesznek említést. Gáspár Sándor magántisztviselő szerint Száva István századparancsnok és a többiek is mind idősebb emberek voltak, századukból soha senkinek nem esett bántódása, a századparancsnok „vigyázott is” az embereire.⁵¹

Visszavonulás

■ Az 1943. január–februári visszavonulás során a munkaszolgálatosokat sokszor kirabolták, gyakran nem engedték őket fedél alá jutni, vagy egyszerűen agyonlőtték a lemaradókat. Perlusz Ferenc (vízvezeték-szerelő), Kesselmann Andor (kereskedő) és Redlich Sándor (üvegcsiszoló) munkaszolgálatosok századparancsnoka és az egész keret az orosz áttöréskor egyszerűen elmenekült. Ők három hónapig gyalogoltak, közben attól rettegettek, hogy magyar honvédekkel találkoznak. „Ezek lehúzták a ruhát a munkaszolgálatosokról, és minden ok nélkül beléjük lőttek. Egy falat kenyeret, ha megláttak egy zsidó kezében, akkor meggyilkolták. Örülhetett az, akit csak megvertek. Ha szállást találtunk valahol, és bejött egy magyar honvéd, éjnek idején kikergetett az udvarra, 30 fokos hidegben, mert nem akart zsidóval egy fedél alatt aludni” – emlékeztek vissza.⁵² Guttman Baruch (kereskedő) arra emlékezett, hogy: „Éhen, szomjan, lerongyolódva, mezítláb mentünk.” 216 ember indult el a Donhoz 1942-ben, 1945-re már csak 39-en maradtak életben. Náluk is tífuszjárvány tört ki, a kórházba 3000 munkaszolgálatos került, akiknek 70%-a elpusztult.⁵³ Goldstein Gyula (villanyszerelő) megindokolta, miért nem akartak szovjet fogságba kerülni: „A családunkhoz vezető, visszatérő utat választottuk... Az úton a jóságos orosz asszonyok elláttak minket élelemmel, de a bitang magyar katonák teljesen kiraboltak bennünket. Nem csak ezt a kis élelmet, de kevés megmaradt meleg holminkat is ellopták.”⁵⁴ Gold Árpád a századából három biztos túlélőről tudott, szerinte az életüket a jószívű orosz asszonyoknak köszönhetik, akik a visszafelé vezető hosszú gyalogúton szállást és élelmet adtak nekik.⁵⁵ Braun Tibor elszakadt századától, egyedül, sebes lábbal gyalogolt nyugat felé. „Nagyon rossz kondícióban voltam” – idézte fel –, „és kizárólag orosz parasztoknak köszönhetem az életemet, akiktől minden este szállást és élelmet kaptam.”⁵⁶ Ackerbaum Ernő (villanyszerelő) arról számolt be, hogy: „Megérkeztünk egy faluba. Bemén-

tünk egy házba, ahol egy csűrbe[n] helyezkedtünk el, jött a hadnagyunk, és kidobott, egész éjjel a szabadban járkáltunk, nem volt hova lehajtani [a fejünket].” A parancsnokuk és a keret egyik éjjel otthagya őket, egyedül voltak kénytelenek menetelni. „[Az] úton a magyar katonák kifosztottak minket, összeverték, akinél jobb ruhaneműt, kabátot vagy cipőt láttak, az biztos halált jelentett... vonultunk vissza szétszórva, keret, parancsnok nélkül, kitéve mindennek. Elhelyezkedni nem tudtunk, mert a magyar katonaság mindenhonnan kidobott minket. Muszáj vagyok bevallani, hogy a németeknél kerestünk menedéket.”⁵⁷ Goldstein Sándor (ezüstművessegéd) szerint „fej nélkül menekültek a magyar katonák, egymást gyilkolták járműért, lóért... Ha megláttak az országúton egy vagy több munkaszolgálatost, egyszerűen beléjük lőttek. Jobb eset volt, ha csak kabátot, cipőt, ennivalót vettek el tőlünk. Ha sikerült valahol szállást találni, jöttek a magyar katonák, és 30 fokos hidegben kivertek az udvarra, mert zsidóval nem alszanak együtt.”⁵⁸ Grósz József (üveges) és Fink Manó (szabó) elmondta, hogy: „Az úton a magyar katonák tarkólövessel gyilkolták le a zsidó munkaszolgálatosokat és kirabolták a hullákat... Sok szerencsétlen bajtársunkat kivégezték 5–10 cigarettáért.”⁵⁹ A ritka kivételek egyike volt Toroczkai Márton századparancsnok. Magatartásáról az egyik volt munkaszolgálatosa, Bruszt Endre 1946. február 2-án hosszú, részletes levélben számolt be védőügyvédjének, dr. Horváth Bernáthnak. Mint írta, Toroczkai „szigorú volt, mint általában a katonaságnál szokás, de rosszindulatot vagy gyűlöletet nem tapasztaltam nála. Sőt az 1943-as visszavonulás alkalmával több ízben tanújelét adta, hogy segítségünkre legyen, és sokan neki köszönhetik, hogy hazajöhettek, mivel összefogta az embereket, együtt tartott bennünket, és nagyon sokszor megvédett a csellengő német és egyéb fegyveres katonáktól.”⁶⁰

Több száz munkaszolgálatos parancsnokot és keretlegényt állítottak a fel szabadulás után népbíróság elé, és ítélték el hosszabb-rövidebb börtönbüntetésre. Közülük mintegy kilencvenet ítélték halálra első fokon, és 64 főt kivégeztek. Ha figyelembe vesszük, hogy 1945 februárjától 1949 februárjáig 160 főt végeztek ki, a 64 kivégzett „muszos” keretlegény és századparancsnok elég magas számnak tűnik.⁶¹

Hadifogság

■ Emberi mivoltukban megalázott, kiéheztetett, legyengült, halálra dolgoztatott, tetves, lázas, felkktífuszos munkaszolgálatosok estek a Vörös Hadsereg fogságába, nekik még kevesebb esélyük volt a hadifogság túlélésére, mint az addig (viszonylag) jól táplált német, román, olasz vagy magyar katonáknak.

Krausz József (pincér) két nappal a doni áttörés előtt szökött át az oroszokhoz, ott kapott fegyvert, és az orosz előőrssel jött vissza a magyarok állásaihoz, jó néhányan hajlottak a jó szóra, amikor megígérték nekik, hogy nem esik bántódásuk, megadták magukat. Majd a német állásokhoz vezette az oroszokat, ott alig 10-15 ember adta meg magát. A tambovi járásban lévő szlavjanszki munkatáborból Marsanszkba került. Itt egy zsidó tisztnek köszönhetően a zsidó foglyokat nagyon kímélték, könnyebb munkabeosztásokat kaptak. Krausz egy időben lágercsendőr (kevésbé finoman: kápo) volt, és saját megfogalmazása szerint vigyázott arra, hogy „lehetőleg minél kevesebb német kerüljön haza.” Például aki lopott, azt annyira összeverte, hogy men-

ni sem tudott.⁶² Salamon Dezső és társai 1943. január közepén estek fogságba. Ő arra emlékezett, hogy: „Az oroszok elhelyeztek bennünket tábori kórházakban, kaptunk rendes, tiszta ruhaneműt, a legjobb ellátásban és ápolásban részesítettek.”⁶³ Adler Tibor és társai is legyengült állapotban, lázas betegen, tetvesen estek fogságba. Két heti vonatút után Mozsgában (Udmurtföld, Moszkvától 900 km-re délkeletre) kerültek kórházba. Az út elején még 700-an voltak, de a kórházba már csak 200-an jutottak el. Itt 1943 karácsonyáig voltak, ez alatt: „Önfeláldozó orosz orvosok kezeltek és orosz Sestrák [sic! – szesztra-ápolónők] önfeláldozóan ápoltak. Míg ott voltam, 3 orosz Sestra kapta el tőlünk a tífuszt, és azok meg is haltak” – jegyezte meg.⁶⁴ Szakértők becslése szerint a hadifogságba esett több ezer munkaszolgálatosra általában hat év újabb munkaszolgálat várt.⁶⁵

Összefoglalás

■ A régebbi szakirodalomban és a kérdéssel foglalkozó publicisztikai írásművekben igen változatos adatok jelentek meg az elmúlt évtizedekben a keleti fronton 1942–1943-ban elesett zsidó munkaszolgálatosok számával kapcsolatban. Horthyt, mielőtt 1943 tavaszán Klessheimbe indult Hitlerrel tárgyalni, igyekeztek tanácsadói, miniszterei alaposan felkészíteni. A kormányzó azt mondta a Führernek, hogy „pirulva kell bevallania, hogy harminchat ezer zsidót küldött munkaszolgálatos zászlóaljokban a frontra, s ezek legtöbbje alighanem elpusztult az orosz előrenyomulás során”.⁶⁶ Nagy Vilmos emlékirataiban azt állítja, hogy 50 ezer munkaszolgálatos került a 2. hadsereggel a Donhoz, és közülük 5-6000 maradt életben.⁶⁷ Az újabb kutatások tisztázták, hogy Horthy csaknem pontos számot mondott, ténylegesen mintegy 39 000 zsidót vezényeltek a Donhoz. Stark Tamás, Szabó Péter és Szakály Sándor 1992 elején egy napilapban közzétette a munkaszolgálatosok veszteségi adatait. 1942. december 31-ig a keleti fronton 1796 munkaszolgálatos halt meg, 236 tűnt el, és 46-an estek fogságba. 1943 januárjában 19 284, februárban 2003 zsidó halt meg a HM 22. veszteségi osztályának kimutatása szerint. Ezekhez az adatokhoz akkor, 1992-ben semmiféle magyarázatot nem fűztek, csak megjegyezték, hogy 1942 folyamán, az úgynevezett „hídfőcsaták” idején a munkaszolgálatosok 8, a honvédek 14, és a tisztek 25%-a esett el. A szovjet áttörés után a munkaszolgálatosok „véres vesztesége” 70, a tiszteké 60, a legénységé 50% volt.⁶⁸

A szovjet Hadifogoly- és Internáltügyi Főigazgatóság 1943. február 3-i beszámolójában az áll, hogy 31 299 magyar nemzetiségű hadifogoly volt a front mögötti gyűjtő- és elosztóállomásokon. Ugyanez a hatóság kiadott egy összefoglaló jelentést 1943. december 9-én is. A magyar hadifoglyok száma eddigre 3258 főre csökkent. Vagyis a 2. hadsereg állományából legalább 32 ezren estek fogságba, és túlnyomó többségük néhány héten belül meghalt. A zsidó munkaszolgálatosokra vonatkozóan nincs adat. Nyilvánvalóan a fenti számok őket is tartalmazzák.⁶⁹

1944-ben, a német megszállás után, egészen a nyilasok hatalomra jutásáig (1944. október 15.) a munkaszolgálat, amely addig a legtöbb magyar zsidó halálát okozó intézmény/szervezet volt, menekülést jelentett a deportálástól.

A sárga, illetve fehér karszalaggal megjelölt fegyvertelen zsidók sem voltak „hősi halottak”, miként a 2. magyar hadsereg elesett katonái és tiszt-

jei sem. Meggyászolni lehet, sőt meg is kell őket, de valamiféle „antikommunista kereszties hadjárat” hősi halottjaiként ünnepelni nem.

■ **JEGYZETEK**

1. A magyar holokauszt történetéről a legátfogóbb munka: R. L. Braham: *A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon*. I–II. (Ford. Zala Tamás és tsai.) Park, Bp., 2015³. A munkaszolgálatról lásd a 10. fejt. (336–431.); Karsai Elek (szerk.): *„fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*. I–II. (A továbbiakban Karsai 1962) MIOK, Bp., 1962; Szabó Péter: *Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943)*. Zrínyi, Bp., 2001².
2. Kállay Miklós beszéde a Magyar Élet Pártja székházában. Függetlenség 1942. október 23. 2.
3. A Kállay-kormány „zsidópolitikájáról” lásd: Karsai László: *A végzetes esztendő: 1942 a magyar diplomaták jelentéseiben*. Hadtörténelmi Közlemények 2004. 3. sz. 859–883.
4. Kis Gergő Barnabás – Szabó Péter: *Munkaszolgálatosok a Donnál. „A 105/11. tábori munkásszázad igaz és valóságos története 1942 októberétől 1943 januárjáig”*. (A továbbiakban Kis-Szabó 2004) Hadtörténelmi Közlemények 2004. 3. sz. 887–926. Idézett összefoglalás: 890.
5. Nagy Vilmos: *Végzetes esztendők 1938–1945*. (A továbbiakban Nagy 1947) Körmendy, Kispeszt, 1947. 91. Második kiadás: Gondolat, Bp., 1986. (A továbbiakban Nagy 1986)
6. *Magyarországi Rendeletek Tára*. 1941. 1028–1029.
7. A munkaszolgálat szervezetének kialakulását részletesen lásd Karsai 1962. I. XVII–LXV.
8. Nagy 1947. 83.
9. *Képviselőházi Napló*. 1939–1944-XV-595. (1942. november 19.)
10. Uo. 592–593.
11. A „mozgó vesztőhely” – kifejezés már 1945-ben Salamon Elemér volt munkaszolgálatos visszaemlékezéseinek címében felbukkant. (Szerzői magánkiadás, 1945.). A világháborús naplókról és visszaemlékezésekről lásd Pihurik Judit: *Naplók és memoárok a keleti hadszínterről 1942–1943*. (A továbbiakban Pihurik 2005) http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/289/7/2005_pihurik_judit.pdf. (Letöltve: 2022. szeptember 6.)
12. Az eredeti DEGOB-jegyzőkönyveket, mintegy 3800 darabot lásd: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár-HU-HJMA-IX-23. Digitalizált változatban: Degob.hu (mivel ez a változat rendkívül sok, és sokszor értelemzavaró hibát, elütést stb. tartalmaz, az érdeklődőknek azt javasoljuk, a neten a jegyzőkönyvek szkennelt változatát olvassák, tanulmányozzák).
13. DEGOB 1787. Kauders Pálnak a bátyja halt meg Ukrajnában 1943 decemberében, ezért leszerelték. DEGOB 2474.
14. Nemeskürty István: *Requiem egy hadseregért*. Magvető, Bp., 1972. 24. és 217.
15. Pihurik 2005. 45.
16. Nagy 1947. 82–83.
17. Karsai 1962. II. 130–135. Idézett mondat: 131.
18. *Képviselőházi Napló*. 1939–1944-XV-595. (1942. november 19.)
19. ÁBTL (Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára – a továbbiakban ÁBTL)-V-98.570-4-5-Kreskai József János vallomása az Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztályán (a továbbiakban PRO) 1946. november 8.
20. DEGOB 3572.
21. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL) XXV-1-a-Budapesti Népbíróság iratai – Büntetőperes iratok (a továbbiakban-Nb.) 1513/1946-38-39-Szwarcz Jakab tanúvallomása (1946. szeptember 11.)
22. ÁBTL-V-87.858-11-13-Gold Árpád vallomása, 1945. március 8.
23. DEGOB 2413.
24. DEGOB 3537.
25. BFL-Nb. 616/1946-Gulyás János-12-Beck Dezső tanúvallomása, 1946. november 21.
26. DEGOB 1638.
27. DEGOB 3570.
28. DEGOB 2413.
29. DEGOB 3530.
30. DEGOB 1748.
31. DEGOB 3521.
32. DEGOB 1637.
33. Pihurik Judit: *Magyar katonák és zsidók a keleti hadszíntéren 194–1943*. (A továbbiakban Pihurik 2007) Múltunk 2007. 3. sz. 40–66., idézet: 64.
34. DEGOB 3384.

35. BFL-Nb. 1513/1946-30-31. (1946. szeptember 12.)
36. Pihurik 2007. 59.
37. DEGOB 2063.
38. DEGOB 1786.
39. ÁBTL-V-87.588-14. (1945. március 8.) Toronyit a népbíróság 1945. július 7-én halálra ítélte, és még aznap felakasztották.
40. ÁBTL-V-87.858-46-47. (Szabóné aláírásával igazolta, hogy a 2000 pengőt felvette, dr. Horváth 200 pengőért közreműködött ennek a bónnak az „elintézésében”. 1943. június 8.)
41. BFL-B. 17.678/1949-Drávai Béla-4., 16.
42. DEGOB 2449. Pfeifer Nándor műszerész vallomása
43. Pihurik, 2007, 58.
44. Pihurik 2005, 16.
45. DEGOB 2392.
46. DEGOB 1638.
47. ÁBTL-V-80.230-14-15. (1945. november 6.)
48. ÁBTL-V-61.743-61-64.
49. BFL-XXV-2-b-Népügyészségi iratok-5179/1947-4. Cseh Kálmán alezredes. Az eredeti levél nincs az iratok között, valószínűleg valamikor 1942 második felében írhatta Cseh Kálmán. Az idézett sorok a népügyészség 1947. szeptember 27-én kelt vádiratában szerepelnek.
50. BFL-VII-5-e-Budapesti Büntetőtörvényszék i.-7486/1950-5-6. Hajduk Pétert a népbíróság (Nb. 3823/1945) 1947. október 16-án halálra ítélte, a NOT (3264/1947) az ítéletet 13 évi kényzszer munkára mérsékelte.
51. DEGOB 2972.
52. DEGOB 2554.
53. DEGOB 1528.
54. DEGOB 1748.
55. ÁBTL-V-87.588-17. (1945. március 8.)
56. DEGOB 1638.
57. DEGOB 183.
58. DEGOB 1692.
59. DEGOB 2729.
60. BFL-Nb. 1424/1946-79. Bruszt mellett dr. Harsányi még további kilenc mentőtanút kért meghallgatni Toroczkaik ügyében (86.)
61. Az 1945–1988. között bírósági ítélet alapján halálra ítélték és kivégezték névsorát lásd: <https://neb.hu/hu/kivegzettek-1945-1988> (letöltve: 2022. október 7.) lásd még: ÁBTL-4.1. A-1272-Háborús-népellenes bűntett miatt halálra ítélt személyek.
62. DEGOB 3057.
63. DEGOB 3384. Teljes szövegét lásd: Karsai 1962. I. 106–107. Salamon még 1942. november 15-én a magyar kir. honvédség egyik tábori kórházába került, ott kilenc elfagyott ujját amputálták. Mint vallomása végén megjegyezte, az oroszok 1945 szeptember végén, október elején a hadifogolytáborokból csak a betegeket és a rokkantakat „indították útnak”, vagyis engedték szabadon, szállították vissza hazájukba.
64. DEGOB 2413.
65. Kis-Szabó 2004. 906.
66. Hitler Adolf és Horthy Miklós tárgyalása, Klessheim, 1943. április 16. A tárgyalás stilizált jegyzőkönyvének magyar változatát lásd: Ránki György (szerk.): *Hitler hatvannolc tárgyalása 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal*. I–II. Magvető, Bp., 1983. idézett mondatok: II. 84. Ránki Horthy szinte pontos adatát lábjegyzetben 45 ezerre „javította”. Uo. 428. Hitler egyébként megjegyezte, az a meggyőződése, hogy a zsidókat nem ölték meg, hanem átszöktek az oroszokhoz... Uo. 84.
67. Nagy 1986. 127–128.
68. Stark Tamás – Szabó Péter – Szakály Sándor: *A magyar munkaszolgálat*. Magyar Nemzet 1992. február 20. 6. A teljes 1942–1943-as zsidó veszteségi adatokat pontos levéltári jelzetekkel lásd: Kiss-Szabó 2004. 905.
69. Stark Tamás szíves információi alapján, e-mail: 2022. október 24.